

Ταξικά σύμβολα στον μεσοπόλεμο

Γέννηση, ακμή και παρακμή των όρων
«Βενιζελισμός» και «Αντιβενιζελισμός»

I

Η εργασία επιδιώκει να θέσει την προβληματική της κοινωνιολογίας και της ιδεολογίας των όρων «βενιζελισμός» και «αντιβενιζελισμός», τόσο στη φάση της γέννησής τους όσο και στις αντίστοιχες της ακμής και παρακμής τους. Βέβαια, στην ανάλυση που ακολουθεί δεν πρόκειται να σταθούμε στη συζήτηση σχετικά με την κοινωνική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας τόσο του 19ου αιώνα, όσο και του πρώτου μισού του εικοστού, ούτε, ακόμα, σκοπεύουμε να δείξουμε τον αντίκτυπο αυτής της διάρθρωσης στο πολιτικό επίπεδο. Περιοριζόμαστε μόνο να σημειώσουμε από τώρα ότι η ηγετική ομάδα της μεταπελευθερωτικής περιόδου, παρά τον διττό κοινωνιολογικό της χαρακτήρα, που σίγουρα συνεπάγεται σμίκρυνση της κοινωνικής της απόστασης και άρα αποδυνάμωση της διαμάχης της με τα ανερχόμενα αστικά στοιχεία, συνιστά, χωρίς άλλο, τον ένα πόλο της πρώτης ταξικής αντίθεσης, που αρχίζει να διαμορφώνεται και ολοένα να διευρύνεται από το τέλος της δεκαετίας του 1860 και ύστερα. Χωρίς η αντίθεση αυτή να είναι συγκρίσιμη με εκείνη των φεουδαρχών αστών στον ευρωπαϊκό χώρο, διατηρεί, ωστόσο, τον ταξικό της χαρακτήρα, ενώ ενσωματώνει όλες τις ιστορικο-κοινωνικές ρίζες και εξελίξεις του τόπου. Η τοποθέτησή μας αυτή σε καμία περίπτωση δεν αναιρεί την εκδοχή του συστήματος πελατείας και της «σχετικής αυτονομίας του κράτους», χτυπητά, είναι αλήθεια, χαρακτηριστικά της πολιτικής ζωής της περιόδου, που οι ερευνητές της νεότερης γενιάς επισημαίνουν με ιδιαίτερη έμφαση. Τα φαινόμενα του είδους δεν προϋποθέτουν μόνο έλλειψη ταξικών αντιπάλων στο πολιτικό επίπεδο, όπως συμβαίνει μεταξύ 1821-1870·

διαμορφώνονται και επιβιώνουν και στις περιπτώσεις που οι ταξικές διατάξεις και οριοθετήσεις διανύουν τη φάση της εξέλιξης και της παραπέρα κρυστάλλωσης, όπως ακριβώς συμβαίνει κατά την μετά το 1870 περίοδο.

Και κάτι ακόμα: όπως συμβαίνει με όλα τα κοινωνικο-πολιτικά σύμβολα, οι όροι που μας απασχολούν εδώ, διαθέτουν περιορισμένες εκφραστικές ικανότητες, ενώ δεν συνιστούν παρά πυξίδα προσανατολισμού τόσο της πρακτικής όσο και της θεωρίας. Από την άποψη αυτή η χρησιμοποίησή τους και στα δύο αυτά επίπεδα συνεπάγεται κατ' ανάγκη απλουστευση ή σχηματοποίηση λιγότερο ή περισσότερο της πραγματικότητας, σχηματοποίηση που τονίζει ακόμα περισσότερο η ιδιόρρυθμη ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας του 19ου, άρα και του επόμενου αιώνα, με την έννοια της έλλειψης σαφών ή καλύτερα αυστηρών ταξικών οριοθετήσεων, προϋπόθεσης πρωταρχικής για την όσο το δυνατό μεγαλύτερη εκφραστικότητα των χρησιμοποιούμενων όρων για το συμβολισμό τους. Τις διαπιστώσεις αυτές πρέπει να έχουμε πάντα κατά νου στην πορεία των αναπτύξεων που θ' ακολουθήσουν¹.

II

Από τους όρους-σύμβολα που χρησιμοποιεί η ελληνική πολιτική πρακτική της περιόδου 1821-1909² περισσότερο διαδεδομένος είναι ο όρος «ολιγαρχία». «Η λέξη αυτή – γράφουμε σε άλλη μας μελέτη³ – που είναι τόσο παλιά όσο και οι πολιτικές κοινωνίες και που στη διαδρομή της ιστορίας χρησιμοποιείται, βασικά, είτε για να δηλώσει τη μορφή του πολιτεύματος ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, είτε να προτείνει και να προβάλλει ένα τύπο οικονομικο-κοινωνικής και πολιτικής ζωής, στη γλώσσα της νεότερης ελληνικής πολιτικής πρακτικής χρησιμοποιείται για να εκφράσει εκείνες τις κοινωνικές δυνάμεις, οι οποίες από τη γέννηση του νεότερου ελληνικού κράτους και ως το 1909 διατηρούν, τότε λιγότερο και τότε περισσότερο τον πρώτο ρόλο στην ελληνική πολιτική ζωή. Πρόκειται για τις διάφορες ομάδες που στα πλαίσια της οθωμανικής αυτοκρατορίας διατηρούν εξέχουσα θέση σε σύγκριση με το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού (κοτζαμπάσηδες, φαναριώτες, ανώτερος κλήρος) και στις οποίες από την έναρξη ακόμη του απελευθερωτικού αγώνα θα περάσει η πολιτική εξουσία, για να διατηρηθεί, στην κυριολεξία χωρίς διακοπή, μέχρι το 1909 – εδώ πρέπει να περιληφθούν και τα ανώτερα αστικά κοινωνικά δεδομένα του εξωελλαδικού κυρίως χώρου»⁴.

Ωστόσο, η λέξη «ολιγαρχία», αν και είναι η περισσότερο διαδεδομένη για τη δήλωση των ομάδων αυτών και του ρόλου τους στα πλαίσια της ελληνικής πολιτικής ζωής, δεν είναι και η μοναδική. Η πρακτική χρησιμοποιεί και άλλα λεκτικά σύμβολα, που εκφράζουν το ίδιο με τη λέξη «ολιγαρχία» νόημα: την ύπαρξη μιας περιορισμένης σε έκταση, σε σύγκριση με τον υπόλοιπο πληθυσμό, κοινωνικής ομάδας, που ελέγχει την πολιτική ζωή, ενώ η πολιτική εξουσία αποτελεί αντικείμενο διεκδίκησης για μια μεγάλη περίοδο από τα κομμάτια-μέρη που συνθέτουν αυτή την ομάδα. Τέτοιες λέξεις είναι η «φεουδαρχία», οι «τσιφλικάδες», το «κατεστημένο», για να περιορισθούμε στις περισσότερο διαδεδομένες.

Σημαντικό είναι να πούμε πως πηγή έμπνευσης των παραπάνω συμβόλων – που μερικά συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται και σήμερα στη γλώσσα της πρακτικής – είναι η αντιπέρα όχθη, δηλ. οι μη άρχουσες κοινωνικές δυνάμεις, που καλύπτει η λέξη «λαός»⁵. Δεν συμβαίνει όμως και το αντίθετο: ενώ για τις ομάδες που κατέχουν και

εναλλάσσονται την εξουσία, η πολιτική πράξη διαμορφώνει δηλωτικά σύμβολα, δεν συναντάει κανείς αντίστοιχα για τον χώρο που εκτείνεται πέρα από τα όρια της πολιτικής εξουσίας. Λέξεις, όπως «πρόοδος», «ανανέωση» κ.λ.π. και στο μέτρο που χρησιμοποιούνται στο επίπεδο της πρακτικής δεν υπονοούν ένα ορισμένο τύπο κοινωνικών δυνάμεων, παρά έκφραση αιτημάτων προερχόμενων από την ευρύτερη κυριαρχούμενη πραγματικότητα. Έτσι, για όσο διάστημα στα πλαίσια της τελευταίας δεν συντελούνται αισθητές κοινωνικο-οικονομικές διαφοροποιήσεις⁶, οι λέξεις αυτές υπονοούν έναν ευρύτερο χώρο, δηλώνουν ολόκληρο το λαό.

Κατά την περίοδο που ακολουθεί το κίνημα του 1909 δύο νέοι όροι πολιτογραφούνται στο πολιτικό μας λεξιλόγιο: «βενιζελισμός» (δηλώνει τους φιλελευθέρους, δηλ. τους οπαδούς του Κόμματος Φιλελευθέρων) και «αντιβενιζελισμός» (δηλώνει τους Λαϊκούς ή Κωνσταντινικούς, δηλ. τους οπαδούς του Λαϊκού Κόμματος). Ο πρώτος εκφράζει και συμβολίζει τα νέα οικονομικο-κοινωνικά μεγέθη, τα αστικά στοιχεία, που το κίνημα του 1909 θα φέρει στην εξουσία. Έτσι, από τη στιγμή της διαμόρφωσής του και για ένα μεγάλο διάστημα, που προσδιορίζουμε παρακάτω, ο όρος αυτός δηλώνει το αίτημα της μεταβολής των οικονομικο-κοινωνικών και πολιτικών δομών του τόπου, με άλλα λόγια σημαίνει ό,τι το προοδευτικό και αντίθετο με το παρελθόν και τη νοοτροπία του διαθέτει η κοινωνία της εποχής. Ο δεύτερος εκφράζει και συμβολίζει την παλιά οικονομία και κοινωνία, τα αστικοφεουδαρχικά στοιχεία, που η ανάπτυξη της αστικής οικονομίας απειλεί να θέσει σε δεύτερη μοίρα. Έτσι, ο «αντιβενιζελισμός» δηλώνει τη συντήρηση και τη διατήρηση της παλιάς τάξης πραγμάτων και συμβολίζει την αντίδραση στο νέο στυλ οικονομικο-κοινωνικής και πολιτικής ζωής, προς το οποίο πιέζουν οι νέες δυνάμεις⁷.

Διαπιστώνεται πως η εμφάνιση των δύο αυτών συμβόλων αντικαθιστά όλα τα προηγούμενα, με τα οποία η πολιτική πρακτική δηλώνει το παλιό καθεστώς από τη μια μεριά και τον ευρύτερο λαό από την άλλη. Αυτό σημαίνει πως τη στιγμή της εμφάνισής τους και για ένα κατοπινότερο διάστημα ο «βενιζελισμός» σημαίνει ό,τι μέχρι την ώρα εκείνη εκφράζεται με τους όρους «πρόοδος», «ανανέωση» κ.λ.π., ο «αντιβενιζελισμός» δηλώνει ό,τι υπονοείται με τους όρους «ολιγαρχία», «φεουδαρχία», «κατεστημένο» κ.λ.π. Ας σημειωθεί ακόμα πως η ποικιλία αυτή των όρων θα συνεχίσει να χρησιμοποιείται από την πράξη σε συνδυασμό με τους αντίστοιχους «βενιζελισμός» και «αντιβενιζελισμός», παρά το γεγονός ότι οι πρώτοι έχουν καλυφθεί καθ' ολοκληρία από τους τελευταίους.

Τα δύο αυτά σύμβολα μέλλουν να κυριαρχήσουν στο πολιτικό μας λεξιλόγιο από τη στιγμή της εμφάνισής τους και ως την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου 1936. Σ' όλο αυτό το διάστημα δεν εμφανίζονται άλλα, που να δηλώνουν νέες οικονομικο-κοινωνικές και πολιτικές πραγματικότητες, που να διαφοροποιούνται τόσο από τα μεγέθη που καλύπτει ο «βενιζελισμός», όσο και από τα αντίστοιχα που εκφράζει ο «αντιβενιζελισμός» ή να δηλώνουν θέσεις ενδιάμεσες, κάτι δηλαδή μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου ή που να υπερακοντίζουν τα σύνορα και των δύο. Όμως η απουσία τέτοιων συμβόλων σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει πως στα πλαίσια της κοινωνίας της περιόδου αυτής λείπουν κατηγορίες κοινωνικών δυνάμεων προσανατολισμένες προς μια ενδιάμεση πορεία ή με κατεύθυνση πέρα και έξω από τα σύνορα των δύο άκρων, στην περίπτωση που δεχθούμε ότι ο «βενιζελισμός» και «αντιβενιζελισμός» ενσαρκώνουν τα δύο άκρα του πολιτικού αγώνα της περιόδου⁸. Απλούστατα η διαμόρφωση και κρυστάλλωση τέτοιων δυνάμεων δεν είναι του βαθμού που να ευ-

νοεί την εκκόλαψη και το κυριότερο διάδοση όρων που θα τις εκφράσουν⁹. Ας προστεθεί τέλος πως η διατήρηση της επικαιρότητας των όρων «βενιζελισμός» και «αντιβενιζελισμός» για ολόκληρο το μεσοπολεμικό διάστημα, δεν σημαίνει πως για όλη αυτή την περίοδο διατηρούν ακέραιο το περιεχόμενο που ενσωματώνουν τη στιγμή της πολιτογράφησης τους. Κάποιες ποιοτικές διαφοροποιήσεις έχουν στο μεταξύ συντελεσθεί στα πλαίσιά τους, σαν αποτέλεσμα αντίστοιχων στο οικονομικό επίπεδο.

Συγκεκριμένα: ο «αντιβενιζελισμός», πρώτα, από ένα σημείο και πέρα – συμβατικά μπορούμε να το εντοπίσουμε ανάμεσα στα 1922, χρονική στιγμή που αρχίζει η απαλλοτρίωση της μεγάλης γαιοκτησίας – παύει να δηλώνει την κοινωνική ομάδα των γαιοκτημόνων, που αντιδρά στον αστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας της εποχής και άρα αγωνίζεται να διατηρήσει την προηγούμενη μικτή αστικο-φεουδαρχική οικονομικο-κοινωνική δομή, δομή που αν δεν προσφέρει περισσότερη οικονομική κάλυψη απ' ότι μια καθαραιμη αστική εξέλιξη, εξασφαλίζει σίγουρα όλες τις δυνατότητες για πολιτική πρωτοκαθεδρία της ολιγαρχίας. Τώρα ο όρος αυτός υπονοεί την πρώην κοινωνική ομάδα των γαιοκτημόνων, που στο μεταξύ αναμορφώθηκε σε κοινωνική ομάδα αστών¹⁰, η οποία ωστόσο δεν χαρακτηρίζεται από την ίδια διάθεση για αστικές μεταρρυθμίσεις με τους αστούς του κινήματος του 1909¹¹. Ανάλογα θα πούμε και για τον «βενιζελισμό»: συμβατικά από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920 και των αρχών της επόμενης παύει να υπονοεί την κοινωνική ομάδα που πιέζει για ευρύτερες αστικές διαφοροποιήσεις και κατακτήσεις. Δεν δηλώνει πλέον τους μεταρρυθμιστές αστούς του 1909, αλλά τους ιδιαίτερα μετριοπαθείς της δεκαετίας του 1925, όχι μόνο στο οικονομικο-κοινωνικό, αλλά και στο πολιτικό επίπεδο¹².

III

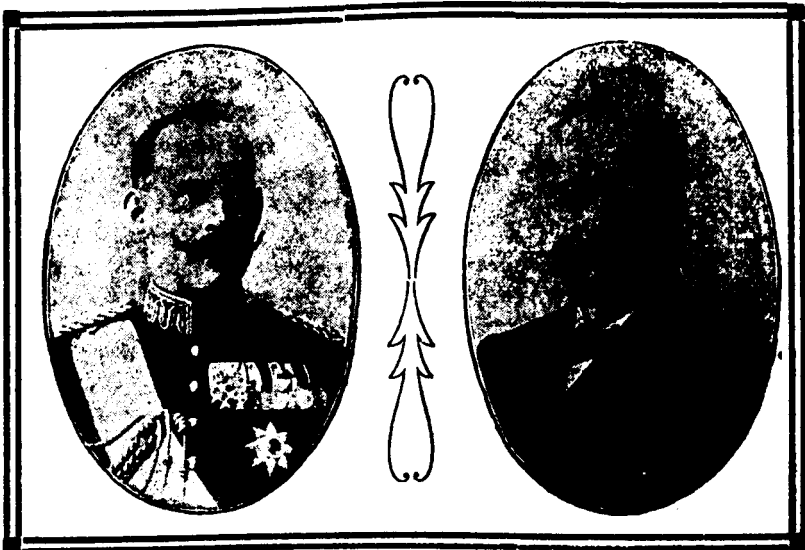
Προκειμένου για την ολοκλήρωση της εικόνας που επιδιώκει να δώσει τούτη η εργασία σχετικά με την πραγματικότητα που ενσωματώνουν οι υπό μελέτη όροι, τόσο στη φάση της γέννησης και της ακμής τους, όσο και στη φάση του εκφυλισμού τους κρίνουμε χρήσιμο να θέσουμε το πρόβλημα της πιθανής σχέσης ανάμεσα στην αντίθεση βενιζελισμός - αντιβενιζελισμός και σ' εκείνη της δεξιάς - αριστεράς. Μόνο ύστερα από το συσχετισμό αυτό μπορούμε να εκτιμήσουμε το ρόλο της βενιζελικής και αντιβενιζελικής πραγματικότητας στη μεσοπολεμική πολιτική σκηνή, καθώς και να παρακολουθήσουμε τη διαδικασία αντικατάστασης των πρώτων από τους όρους «δεξιά» και κέντρο¹³.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σε μια πρώτη φάση που ακολουθεί το κίνημα του 1909, ο όρος «βενιζελισμός» δηλώνει το ένα από τα δύο άκρα της πολιτικής ζωής και συγκεκριμένα την αριστερά που αντιτίθεται στο μικτό αστικο-τσιφλικάδικο τρόπο οικονομικο-κοινωνικής και πολιτικής ζωής και αγωνίζεται για την επικράτηση και την παραπέρα διεύρυνση ενός σύγχρονου αστικού κράτους¹⁴. Ωστόσο, ο ρόλος του βενιζελισμού σαν μιας από τις ακραίες θέσεις του πολιτικού αγώνα δεν μπορεί παρά να είναι προσωρινός. Το κίνημα του 1909, από το οποίο έλκει την καταγωγή του το ρεύμα αυτό, είτε θεωρηθεί σαν η αστική επανάσταση είτε σαν η αρχή μιας διαδικασίας, που θα οδηγήσει στον αστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας, από την επικράτησή του και ύστερα ευνοεί τις προϋποθέσεις μιας τέτοιας εξέλιξης: η αστική

ή υπό διαμόρφωση αστική κοινωνία που θα λειτουργήσει, θα εγκυμονήσει και στη συνέχεια θα γεννήσει νέες δυνάμεις, που αργά ή γρήγορα θα αντικαταστήσουν τον βενιζελισμό στον μέχρι τη στιγμή εκείνη ρόλο του, με αποτέλεσμα, όπως δείχνουμε στη συνέχεια, τη μετατόπισή του προς το κέντρο της πολιτικής σκηνής.

Οι τέτοιες δυνάμεις, που το σπέρμα τους μπορεί να το συναντήσει κανείς πολύ πριν από το κίνημα του 1909¹⁵, αρχίζουν να αναπτύσσονται και να διευρύνονται κατά την περίοδο που ακολουθεί την επικράτηση του τελευταίου¹⁶. Φυσικό αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης είναι η εμφάνιση ενός νέου πολιτικού οργανισμού: πρόκειται για το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας (Σ.Ε.Κ.Ε) που ιδρύεται το 1918¹⁷. Αυτό σημαίνει, ακριβώς, ότι τα νέα οικονομικο-κοινωνικά μεγέθη του τόπου αποτελούν ή, έστω, τείνουν να αποτελέσουν μια αισθητή και ίσως αξία προσοχής από τους συντελεστές του πολιτικού αγώνα πραγματικότητα, που διεκδικεί πολιτικό ρόλο. Από τη στιγμή αυτή και ύστερα ο βενιζελισμός αρχίζει να μεταβάλλει τη γνωστή θέση του και άρα το ρόλο του στην πολιτική σκηνή.

Συγκεκριμένα: εγκαταλείπει σιγά-σιγά την αριστερή πλευρά της πολιτικής σκηνής και «μετακινείται» δεξιότερα, χωρίς, ωστόσο, αυτό να συνεπάγεται κάποιες ουσιαστικές ή και επιφανειακές κοσμοθεωρητικές αλλοιώσεις. Αυτό σημαίνει πως οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί του βενιζελισμού δεν επηρεάζονται στην ουσία ούτε προς το αριστερότερο ούτε προς το δεξιότερο από την εμφάνιση της κοινωνικής αριστεράς. Εκείνο που συμβαίνει στην πραγματικότητα είναι ότι η τέτοια εμφάνιση αφαιρεί από την φιλελεύθερη παράταξη τον χαρακτήρα της προοδευτικότερης κοινωνικο-πολιτικής δύναμης, άρα και τον τίτλο της «αριστεράς», με τον οποίο επικράτησε να δηλώνεται μια τέτοια δύναμη. Η εμφάνιση της κομμουνιστικής αριστεράς σημαίνει πιο συγκεκριμένα πως ο βενιζελισμός, και ιδιαίτερα πριν την αναμόρφωση του αντιβενιζελισμού σε αστική πολιτική παράταξη, αυξάνει κατά ένα τους κοσμοθεωρη-

τικούς του αντιπάλους, οπότε με την κοινωνιολογική προσέγγισή του με τον αντιβενιζελισμό περιορίζεται σε ένα πάλι κοσμοθεωρητικό αντίπαλο, αλλά τούτη τη φορά τοποθετημένο στην εντελώς αντίθετη πλευρά της πολιτικής σκηνής¹⁸.

Προκύπτει πως με την εμφάνιση της κομμουνιστικής αριστεράς ο βενιζελισμός παύει να εκπροσωπεί την ριζοσπαστικότερη πολιτική επιλογή και μπορεί και πρέπει να θεωρηθεί ότι κινείται σε μια ενδιάμεση - κεντρώα πορεία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι όσο απέχει από την αριστερά άλλο τόσο απέχει και από την δεξιά, τόσο της περιόδου που προηγείται του 1922 (αντιβενιζελισμός των αστο-τσιφλικάδων) όσο και της επόμενης που ακολουθεί (αντιβενιζελισμός των αστικοποιηθέντων τσιφλικάδων). Από την πρώτη τον χωρίζει κοσμοθεωρητική απόσταση: οι ιστορικές και κοινωνιολογικές ρίζες του βενιζελισμού είναι χωρίς αμφιβολία αστικές, όπως αστικοί είναι και οι ιδεολογικοί του προσανατολισμοί, καθώς επαληθεύονται από τον όλο βίο και την όλη πολιτεία του στην πολιτική σκηνή της περιόδου 1910-1936¹⁹. Πράγμα που σημαίνει ότι ο βενιζελισμός συνιστά ένα πολιτικό ρεύμα που υπερασπίζεται τον αστικό τύπο οικονομικο-κοινωνικής και πολιτικής ζωής, αντίθετα με την αριστερά που αρνείται αυτό τον τύπο και θέλει να τον αντικαταστήσει με το σοσιαλιστικό σύστημα. Η απόστασή του με τον αντιβενιζελισμό της πρώτης περιόδου είναι σίγουρα μικρότερη: η κοσμοθεωρία του, σαφέστατα αντίθετη, από πρώτη άποψη, από εκείνη των γαιοκτημόνων, συγκλίνει από μια δεύτερη, στο μέτρο που η κοινωνιολογία των τελευταίων συντίθεται και από αστικά χαρακτηριστικά.

Παραμένει ο υπολογισμός της απόστασής του από τον αντιβενιζελισμό της δεύτερης περιόδου, που, όπως είδαμε, προσλαμβάνει καθ' ολοκληρία αστική κοινωνιολογική φυσιογνωμία²⁰. Το πρόβλημα, με άλλα λόγια, που προβάλλει εδώ, συμπυκνώνεται στο ακόλουθο ερώτημα: η κοινωνιολογική προσέγγιση του βενιζελισμού με τον αντιβενιζελισμό επεκτείνεται και στο ιδεολογικό επίπεδο ή μήπως στο τελευταίο διατηρούνται οι παλιές διαφοροποιήσεις; Θα παρατηρήσουμε πως η διαφορετική ιστορικο-κοινωνιολογική ρίζα των δύο πρωταγωνιστών της μεσοπολεμικής πολιτικής σκηνής, χωρίς να αναπαράγει την παλιά ιδεολογική τους απόσταση, συντηρεί σίγουρα τα θιώματα, που διαμόρφωσε και έθρεψε η τελευταία²¹. Ύστερα δεν πρέπει να διαφεύγει το γεγονός πως η κοινωνιολογική προσέγγιση των δύο ιστορικών πολιτικών χώρων δεν σημαίνει και εξομοίωση σε ειδικότερο ταξικό επίπεδο.

Ας το πούμε περισσότερο απλά: οι οικονομικο-κοινωνικές και άρα οι πολιτικές επιλογές των πρώην αστοτσιφλικάδων, που πέρασαν καθ' ολοκληρία στην αστική τάξη ύστερα από τις αποζημιώσεις που ακολούθησαν την απαλλοτρίωση της μεγάλης γαιοκτησίας, δεν είναι δυνατόν να συμπορεύονται με εκείνες των αστών του 1909. Οι πρώτοι, μετριοπαθείς από τη «φύση» τους και το κυριότερο με άθικτη στην πραγματικότητα – αν όχι περισσότερο κατοχυρωμένη – την οικονομικο-κοινωνική τους θέση στα πλαίσια της αναπτυσσόμενης αστικής κοινωνίας, δεν εκδηλώνουν την ίδια θέρη με τους πρώτους για παραπέρα ανάπτυξη και διεύρυνσή της. Και είναι ακριβώς το σημείο αυτό, νομίζουμε, που στο συμβατικό διάστημα 1922-1936 διαφοροποιεί τον αντιβενιζελισμό από τον βενιζελισμό²².

Ας διευκρινισθεί ωστόσο αμέσως πως η διαφορά προοπτικής στο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο ανάμεσα στις δύο κυρίαρχες πολιτικές οικογένειες του μεσοπολέμου με πολύ δυσκολία διακρίνεται και άρα αποδεικνύεται. Το φαινόμενο έχει την εξήγησή του: η μικρασιατική καταστροφή και οι οικονομικο-κοινωνικές ανακατατάξεις που αυτή συνεπάγεται²³ επηρεάζουν αποφασιστικά τόσο τις βραχυπρόθεσμες όσο και

τις μακροπρόθεσμες επιλογές των δύο κυρίαρχων πολιτικών ρευμάτων της εποχής, με την έννοια ότι στα πλαίσια των τέτοιων εξελίξεων τα τελευταία αυτά αναγκάζονται να προχωρήσουν σε ιδεολογικές αναπροσαρμογές, σε επαναπροσδιορισμό της ιδεολογικής τους ταυτότητας. Έτσι, αν στις οικονομικο-κοινωνικές αναστατώσεις του 1922 προστεθούν και οι όχι ευκαταφρόνητες οικονομικές διαφοροποιήσεις του τέλους της δεκαετίας, εξηγείται γιατί το διάστημα αυτό μπορεί και πρέπει να χαρακτηριστεί σαν περίοδος οικονομικο-κοινωνικών και άρα πολιτικο-ιδεολογικών ανακατατάξεων και αναπροσαρμογών²⁴.

Περισσότερο ευδιάκριτη, αντίθετα, είναι κατά την ίδια περίοδο η απόσταση του βενιζελισμού από τον αντιβενιζελισμό στο πολιτικό επίπεδο: παρά την ομολογούμενη σκλήρυνση του πρώτου, ιδιαίτερα από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920 και μετά²⁵, ο σεβασμός του στις βασικές αρχές της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας είναι σίγουρα ένα από τα εμφανή και σταθερά στοιχεία που τον διαχωρίζουν από τους αντιβενιζελικούς για όλο αυτό το διάστημα. Και ίσως τον νομιμοποιούν, θα προσθέταμε, σαν ξεχωριστό πολιτικό χώρο από τον αντιβενιζελισμό, ως την ώρα που οι οικονομικο-κοινωνικές επιλογές των δύο πολιτικών ομάδων κρυσταλλωθούν και σαν συνέπεια καταστούν περισσότερο εμφανείς²⁶.

IV

Από τα προηγούμενα προκύπτει πως με την εμφάνιση των κομμουνιστών, αλλά και με την συνολική αστικοποίηση του αντιβενιζελισμού επέρχονται εντυπωσιακές ανακατατάξεις στη διάταξη των κοινωνικο-πολιτικών δυνάμεων. Η ταξική διαμάχη γαιοκτημόνων (αντιβενιζελικών) και αστών (βενιζελικών) εξαφανίζεται, ενώ αρχίζει να διαμορφώνεται μια νέα ανάμεσα στους αστούς (βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς) και στα σοσιαλιστικά κοινωνικά δεδομένα, που εκπροσωπούνται στο πολιτικό επίπεδο από το Σ.Ε.Κ.Ε. στην αρχή, από το Κ.Κ.Ε. λίγο αργότερα. Ωστόσο, η νέα αυτή ταξική διάταξη μέλει να ολοκληρωθεί μόνο μετά τον πόλεμο²⁷, αν και ο αντίκτυπος της μπορεί και πρέπει να εκτιμηθεί από τη στιγμή που εγκαινιάζει τη λειτουργία της στην πολιτική σκηνή.

Το πρώτο σημαίνει ότι τη στιγμή της διαμόρφωσής τους και για ένα μεγάλο διάστημα οι δύο πόλοι της νέας ταξικής διάταξης χαρακτηρίζονται από μια δυσαναλογία ανάπτυξης, με την έννοια ότι ενώ η αστική πλευρά συνιστά ήδη προ πολλού μια πλατειά, καταξιωμένη και κατοχυρωμένη κοινωνική πραγματικότητα, η σοσιαλιστική, τόσο την ώρα που εμφανίζεται το Σ.Ε.Κ.Ε., όσο και αργότερα και ως το 1936, διαθέτει περιορισμένες διαστάσεις, συνιστά μια δεύτερης και ίσως τρίτης κατηγορίας κοινωνικο-πολιτική δύναμη συγκριτικά με την αστική ομάδα²⁸. Το δεύτερο σημαίνει πως, παρά την μειωμένη, με το παραπάνω νόημα, παρουσία της σοσιαλιστικής πλευράς στην πολιτική σκηνή της περιόδου, ο ρόλος της αξιολογείται σαν κεφαλαιώδους σημασίας, είτε γιατί αποτελεί παράγοντα ενθάρρυνσης, καθώς και πόλο έλξης και συσπείρωσης των αντιαστικών κοινωνικο-πολιτικών δυνάμεων, είτε γιατί συνεπάγεται ένα όχι και ευκαταφρόνητο ψυχολογικό αντίκτυπο στην αντίθετη πλευρά, με την έννοια ότι ωθεί το αστικό στρατόπεδο σε μια σταδιακή συνειδητοποίηση του ταξικού του αντιπάλου και του κινδύνου που διατρέχει μακροπρόθεσμα από την ανάπτυξη και ισχυροποίησή του²⁹.

Όπως όμως καινάχει το πράγμα, εκείνο που παραμένει αληθινό είναι πως, για

ολόκληρη την περίοδο 1922-1936, στην πολιτική σκηνή κυριαρχούν οι δύο παραδοσιακοί αντίπαλοι: ο βενιζελισμός και ο αντιβενιζελισμός. Ακριβώς επειδή ο άλλος ταξικός πόλος εμφανίζεται αδύναμος να επηρεάσει το συσχετισμό δυνάμεων σε βάρος του αστικού στρατόπεδου, το τελευταίο εμφανίζεται επαναπαυμένο, με την έννοια ότι για την ώρα ανθάνεται ασφαλής τα νώτα του, γι' αυτό και ο πολιτικός αγώνας δεν εξαντλείται ανάμεσα στους αστούς και τους κομμουνιστές, αλλά ανάμεσα στις δύο αστικές τάξεις, με στόχο την ηγεμονία στον ευρύτερο αστικό χώρο και την πρωτοκαθεδρία στη συνολική πολιτική σκηνή³⁰. Αλλά η τέτοια μετατόπιση της πολιτικής μάχης από το ευρύτερο διαταξικό επίπεδο στο στενότερο ενδοταξικό έχει την ακόλουθη επίπτωση: ενώ δεν αποδυναμώνει με οποιονδήποτε τρόπο και δεν εμποδίζει την παραπέρα ανάπτυξη του μη αστικού πόλου της νέας ταξικής διάταξης – μάλιστα μπορεί να υποστηριχθεί το εντελώς αντίθετο – αναπαράγει, ωστόσο, όλο εκείνο το στυλ της πολιτικής ζωής, που προηγήθηκε της διαμόρφωσης της διάταξης αυτής³¹ και που σιγά-σιγά φθίνει, αναπαράγει, άρα και διατηρεί στη ζωή τους όρους-σύμβολα που εκφράζουν την παλιά πραγματικότητα, ενώ καθυστερεί τη διαμόρφωση και προβολή άλλων, που θα εκφράσουν την καινούργια.

Έτσι οι όροι «βενιζελισμός» και «αντιβενιζελισμός» συνεχίζουν να κυριαρχούν στο λεξιλόγιο της πρακτικής, ως την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου 1936. Τα σύμβολα όμως αυτά δεν κρίνονται πλέον ικανά να εκφράσουν το νέο κοινωνικό συσχετισμό, που, παρά την περιορισμένη βάση των κομμουνιστών στη συνολική περίοδο, όλο και επιβάλλει την παρουσία του στην πολιτική σκηνή, ιδιαίτερα προς το τέλος της δεκαετίας του 1925. Οι όροι αυτοί, για την ακρίβεια, το μόνο ίσως που μπορούν να δηλώσουν – με κίνδυνο, ωστόσο, πάντα κάποιες παρανοήσεις μικρότερες ή μεγαλύτερες – είναι οι δύο αστικές τάξεις που προσδιορίσαμε στα προηγούμενα: είναι αντίθετα μάλλον αδόκιμοι να συμβολίσουν τη νέα ταξική διάταξη, αδόκιμοι σε σύγκριση, τουλάχιστο, με τους όρους της διεθνούς πρακτικής³².

Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου θα περιάγει τους όρους αυτούς σε αχρηστία ή καλύτερα θα σημάνει τη στιγμή που αποσυρμού τους από την πολιτική πρακτική. Ύστερα από μια περίπου δεκαετία, που μέλει να λειτουργήσει η ελεύθερη πολιτική ζωή – σημειωτέο ότι τη δικτατορία του Μεταξά θα ακολουθήσει ο β' παγκόσμιος πόλεμος –, οι όροι «βενιζελισμός» και «αντιβενιζελισμός» έχουν καθ' ολοκληρία διαγραφεί από το λεξιλόγιο της πρακτικής. Τα σύμβολα «δεξιά», «αριστερά» και «κέντρο» κυριαρχούν πλέον, τόσο στη μεταπελευθερωτική πολιτική σκηνή, όσο και στην κατοπινή περίοδο που ακολουθεί, δηλώνοντας με πολλή θέβαια σχηματικότητα, αλλά με αρκετή εκφραστικότητα τη νέα ταξική διάταξη, καθώς και τις διαβαθμίσεις του αστικού πόλου. Συγκεκριμένα: τη θέση του «αντιβενιζελισμού» παίρνει ο όρος «δεξιά», τη θέση του «βενιζελισμού» – που όπως είπαμε στη μεσοπολεμική πολιτική σκηνή ταξινομείται σε μια ενδιάμεση σε σχέση με τον αντιβενιζελισμό θέση – παίρνει ο όρος «κέντρο», ενώ ο μη αστικός πόλος του νέου συσχετισμού εκφράζεται με τον όρο «αριστερά»³³.

–Αλλά σύμφωνα με το γνωστό μας σκεπτικό, η τέτοια εξέλιξη είναι αποτέλεσμα της ενίσχυσης της παρουσίας των κομμουνιστών στην πολιτική σκηνή, που με τη σειρά της θέτει σε ουσιαστική λειτουργία τη νέα ταξική διάταξη, που προηγούμενα υπολειπεται, αφού η περιορισμένη βάση τους (των κομμουνιστών) επαναπαύει, όπως είπαμε, τους αστούς, ενώ υποδαυλίζει και διατηρεί την μεταξύ τους διαμάχη. Από την άλλη μεριά η ενίσχυση αυτή είναι απόρροια σοβαρών οικονομικο-κοινωνι-

κών και πολιτικών ανακατατάξεων της τελευταίας ιδιαίτερα δεκαπενταετίας³⁴. Έτσι, με τη λήξη του β' παγκοσμίου πολέμου και την έναρξη της ελεύθερης πολιτικής ζωής, οι νέου τύπου οικονομικο-κοινωνικές δυνάμεις, που θα γεννήσει η λειτουργία της αστικής οικονομίας και κοινωνίας, κυρίως μετά την επικράτηση του κινήματος του 1909, και των οποίων ο ρόλος στα πλαίσια του πολιτικού αγώνα αρχίζει να γίνεται αισθητός, την ώρα που η ελεύθερη πολιτική ζωή του τόπου διακόπτεται από την επιβολή της δικτατορίας του 1936, αποτελούν ήδη μια αρκετά διευρυμένη πραγματικότητα, η οποία, ενισχυμένη από τη γοητεία που ασκεί σ' ένα μεγάλο μέρος του εκλογικού σώματος η συμβολή της στην υπόθεση της αντίστασης, θα μεταβάλει τον προ του πολέμου συσχετισμό δυνάμεων και θα προσδώσει στον πολιτικό αγώνα ένα νέο ύψος, θα μεταβάλει τις διαστάσεις της μεταπολεμικής πολιτικής ζωής³⁵.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στην πρώτη της σύλληψη η εργασία αυτή αποτέλεσε τμήμα μιας ευρύτερης θεματολογίας από τη νεότερη ελληνική πολιτική ζωή, που εισηγήθηκε ο συγγραφέας σε σεμινάρια τελειοφοίτων της ΠΑΣΠΕ μετά την μεταπολίτευση, στα πλαίσια της διδασκαλίας της πρώην έδρας Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας των Πολιτικών Θεωριών. Παρά την καταβολή της αυτή, η μελέτη μας και μετά τις προσθήκες που ακολούθησαν απευθύνεται στον εξοικειωμένο με την προβληματική της νεότερης ελληνικής ιστορίας και πολιτικής ζωής αναγνώστη, γι' αυτό και περιορίζεται στις απόλυτα απαραίτητες ιστορικές αναφορές, ενώ για παραπέρα αναπτύξεις κοινωνικο-οικονομικής και πολιτικής ιστορίας του τόπου παραπέμπει σε σχετική βιβλιογραφία.

2. Για την πολιτική ζωή της περιόδου βλ. ενδεικτικά: Βλάχος Ν., *Η γέννησις του Αγγλικού, του Γαλλικού και του Ρωσικού Κόμματος* (Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, τόμος 19, 1939), Δαφνης Γρ., *Τα Ελληνικά Πολιτικά Κόμματα*, Αθήνα, 1961, Γαλαξίας, σελ. 25-103, Κορυζής Χ., *Η πολιτική ζωή εις την Ελλάδα 1821-1910*, Αθήνα, 1974, Ασπρέας Γ., *Τα Ελληνικά Πολιτικά Κόμματα και οι πολιτικοί άνδρες της χώρας από το 1821 μέχρι των τελευταίων καιρών* (Εφημ. Ελεύθερον Βήμα: 20 Οκτωβρίου 1927 - 19 Νοεμβρίου 1927), Τσουκαλάς Κ., *Η Ελληνική Τραγωδία*, Αθήνα, 1974, Ολκός, δ' έκδ., Διαμαντόπουλος Θ., *Ο βενιζελισμός*, Αθήνα - Κομοτηνή, 1985, Σάκκουλας, σελ. 15 επ.

3. Βλ. Καραγιάννης Σωτ., *Ο κεντρικός πολιτικός χώρος στη μεταπολεμική Ελλάδα (1944-1961)*, Αθήνα, 1984, σελ. 139, υποσ. 6 (Διδακτορική Διατριβή στην ΠΑΣΠΕ). Ας σημειωθεί ακόμα πως δεν είναι μόνο η πρακτική, αλλά και οι ιστορικοί και γενικότερα οι μελετητές της περιόδου που χρησιμοποιούν τον όρο «ολιγαρχία» για να δηλώσουν την ηγετική ομάδα της συμβατικής περιόδου 1821: Βλ. ενδεικτικά τις εργασίες της προηγούμενης υποσημείωσης.

4. Σχετικά με την ιστορία και την κοινωνιολογία των κατηγοριών αυτών που συνιστούν την κυρίαρχη ομάδα της περιόδου 1821-1909 πρβλ. στο σύνολό του: Φίλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα (η νόθα αστικοποίηση 1800-1864)*, Αθήνα, 1975, Σύγχρονα Κείμενα, θ' έκδ. Επίσης: Τσουκαλάς Κ., οπ. παρ. σελ. 4 επ., του ίδιου: *Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα* (περιέχεται στην έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης (Ε.Ε.Π.Ε.) με τον τίτλο: *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1977, Εξάντας, σελ. 136 επ.), Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική Κοινωνία - Όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα, 1978, Εξάντας, σελ. 34 επ., του ίδιου: *Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας* (Ε.Ε.Π.Ε., οπ. παρ. σελ. 136 επ.), Δερτιλής Γ., *Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα* (Ε.Ε.Π.Ε., οπ. παρ. σελ. 47 επ.).

5. Πραγματικά από τη γέννηση του νεοελληνικού κράτους και για ένα μεγάλο διάστημα, ο κυρίαρχος κοινωνικός χώρος διαθέτει μια λιγότερη ή περισσότερη κοινωνιολογική ομοιογένεια, έτσι

που οι δυνάμεις που τον αποτελούν χωρίζονται με την ίδια περίπου απόσταση από τις ομάδες της εξουσίας. Για κάποια στοιχεία σχετικά με τη συνολική – όχι μόνο της «ολιγαρχίας» – κοινωνικο-οικονομική διάρθρωση της περιόδου 1821-1870, εκτός από τα έργα της προηγούμενης υποσημείωσης θλ. και Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή κ.λπ.*, Αθήνα, 1982, Θεμέλιο, σελ. 61 επ., Δερτιλής Γ., *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση (1830-1910)*, Αθήνα-Κομοτηνή, 1984, Νικολινάκος Μ., *Μελέτες πάνω στον ελληνικό καπιταλισμό*, Αθήνα, 1976, Νέα Σύνορα, σελ. 23 επ., Κοριζής Χ., *οπ. παρ. σελ. 15 επ.*, Λιθοδόου Δημ., *Προσεγγίσεις και σημειώσεις σχετικά με την οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα την περίοδο 1830-1840* (Περιοδικό «Τετράδια», τεύχος 7, Απριλίου 1983, σελ. 51 επ.).

6. Ουσιαστικές διαφοροποιήσεις στην ευρύτερη κυριαρχούμενη ομάδα επισημαίνονται μετά το 1870: «Η τάξη που αναδείχτηκε στη διάρκεια αυτής της περιόδου είναι η μικροαστική. Το ποσοστό του αστικού πληθυσμού ανέβηκε από 8% το 1835 σε 28% το 1879. Αυτός ο νέος αστικός πληθυσμός αποτελεί τη μεγάλη μεταβολή της κοινωνικής δομής στο τέλος του 19ου αιώνα»: Βλ. Τσουκαλάς Κ., *Η Ελληνική Τραγωδία*, σελ. 9.

7. Για την πολιτική ζωή της περιόδου μετά το κίνημα του 1909 και ως την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου 1936, διάστημα που κυριαρχείται από την ταξική στην αρχή και την ενδοταξική στη συνέχεια σύγκρουση Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών θλ. το κλασικό πλέον ιστοριογράφημα: Δαφνής Γρ., *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα, 1955, Ίκαρος. Για παραπέρα εμπόνηση στα προβλήματα αυτά και μάλιστα από τη σκοπιά της σύγχρονης Πολιτικής Επιστήμης πρβλ. Διαμαντόπουλος Θ., *οπ. παρ. σελ. 35 επ.*, του ίδιου: *Οργανωμένα κόμματα μαζών στην Ελλάδα. Στις ρίζες της κακοδομίας* (περιοδικό «Οικονομία και Κοινωνία», τεύχος 12 και 13, Αθήνα, 1980), Μαυρογορδάτος Γ., *Μελέτες και Κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα - Κομοτηνή, 1982.

8. Στις δυνάμεις αυτές περιλαμβάνονται κυρίως οι κοινωνικές κατηγορίες που ακολουθούν το Κ.Κ.Ε., που όπως διαπιστώνεται στη συνέχεια, η παρουσία του στη πολιτική σκηνή της συνολικής περιόδου 1918-1936 κρίνεται ιδιαίτερα μειωμένη. Καταμετρούνται ακόμα, εδώ, οι μικρότερες ή μεγαλύτερες ομάδες που ακολουθούν τις διάφορες τάσεις, φιλελεύθερων οι περισσότερες καταβολών.

9. Έτσι ο μөн όρος «αριστερά» μέλει να καθιερωθεί και να χρησιμοποιηθεί ενταντικά από τη συνολική πρακτική και όχι μόνο από τους κομμουνιστές σε μια πολύ κατοπινότερη περίοδο, οι δε επωνυμίες, όπως: αγροτιστές, δημοκρατικοί ή παπαναστασιακοί, που άλλωστε είναι ελάχιστα δηλωτικές της πραγματικότητας που θέλουν να εκφράσουν, μέλλουν, επίσης σε μια πολύ κατοπινότερη περίοδο, να αντικατασταθούν από τον όρο «κέντρο».

10. Σχετικά με την προβληματική αυτή πρβλ. Καραγιάννης Σωτ., *οπ. παρ. σελ. 111*.

11. Για κάποιες προτάσεις σχετικά με τις ιδεολογικές διαφορές ανάμεσα στον αστικοποιημένο αντιβενιζελισμό και τον βενιζελισμό θλ. *οπ. παρ. σελ. 129* καθώς και την επόμενη παράγραφο. Ενδιαφέρουσες αναπτύξεις σε συνδυασμό με αριθμητικά δεδομένα για το ίδιο πρόβλημα μπορεί κανείς να συναντήσει στην εργασία του Γ. Μαυρογορδάτου, *οπ. παρ. σελ. 94 επ.*

12. Πρόκειται για την περίοδο που το άστρο του βενιζελισμού αρχίζει να δύει, αντίθετα με την προηγούμενη που χαρακτηρίζεται σαν περίοδος ανόρθωσης: τον τελευταίο αυτό όρο χρησιμοποιεί σαν υπότιτλο ο Θ. Διαμαντόπουλος στο βιβλίο του: *Ο Βενιζελισμός*, *οπ. παρ.*

13. Σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο της δεξιάς, της αριστεράς και του κέντρου και τη γενικότερη προβληματική γύρω από τους κλασικούς αυτούς όρους-σύμβολα του διεθνούς πολιτικού λεξιλογίου πρβλ. Καραγιάννης Σωτ., *οπ. παρ. σελ. 65 επ.*

14. Την άποψη ότι ο Βενιζελισμός ενσαρκώνει σε μια πρώτη φάση την αριστερά της ελληνικής πολιτικής σκηνής φαίνεται να υιοθετεί ο καθηγητής J. Meynaud: *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1974, θ' έκδ., σελ. 320-321: «Η παλαιά εκδοχή της Αριστεράς, εκείνη που συνδέεται με την φιλελεύθερα φιλοσοφία του 19ου αιώνας, είναι ο αντιμοναρχισμός, η αντικατάσταση της μοναρχίας από την αβασίλευτη Δημοκρατία. Η Αριστερά, αυτή που αφιερώνει τις προσπάθειές της στο πρόβλημα του πολιτικού καθεστώτος και δεν αμφισβητεί ή αντιδρά πολύ λίγο κατά των αρχών της κεφαλαιοκρατικής τάξεως πραγμάτων, διεδραμάτισε ένα μεγάλο ρόλο κατά το μεσοπόλεμο. Συνδεδεμένη με την μέριμνα μιας σχετικής κοινωνικής δικαιοσύνης ή προασπίσεως των αδυνάτων (...) η Αριστερά αυτή συγγέεται πρακτικά κατά τη διάρκεια μιας περιόδου με τον βενιζελισμό».

15. Σχετικά με τη «νηπιακή περίοδο» – η έκφραση ανήκει στο Γιάννη Κορδάτο – της εργατικής τάξης που καλύπτει την περίοδο πριν το 1909 πρβλ. Κορδάτος Γ., *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Αθήνα, 1972, Μπουκουμάνης, εκδ. έκτη, σελ. 21 επ.

16. Βλ. οπ. παρ. σελ. 184 επ.

17. Για τις ιστορικές ρίζες και την κατοπινή πορεία του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας, που θα μετονομασθεί σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος πρβλ. Κουτσούκαλης Α., *Η πρώτη δεκαετία του Κ.Κ.Ε. 1918-1928*, Αθήνα, 1984, Γνώση, Ελεφαντίνης Αγγ., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Αθήνα, 1979, Θεμέλιο, 6' έκδ., Νεφελούδης Π., *Στις πηγές της κακοδαμονίας*, Αθήνα, 1974, Gutenberg.

18. Αν η εμφάνιση της σοσιαλιστικής αριστεράς στην ελληνική πολιτική σκηνή δεν επηρεάζει τις κοσμοθεωρητικές επιλογές του Βενιζελισμού, συνεπάγεται, ωστόσο, ουσιαστικό αντίκτυπο στους στρατηγικούς προσανατολισμούς του, που όμως μέλει να υλοποιηθεί και να διαφανεί σε μια πολύ κατινότερη περίοδο, όπως δείχνουμε στη συνέχεια της ανάλυσης μας.

19. Βλ. την 10 και 11 υποσημείωση.

20. Βλ. οπ. παρ.

21. Βλ. σχετικά Καραγιάννης Σ., οπ. παρ. σελ. 129.

22. Για περισσότερες αναφορές στο πρόβλημα βλ. οπ. παρ. σελ. 130.

23. Σχετικά με τις ανακατατάξεις αυτές πρβλ. Ψυρούκης Ν., *Ο Φασισμός και η 4η Αυγούστου*, Αθήνα, 1977, Επικαιρότητα, σελ. 28 επ.

24. Βλ. σχετικά οπ. παρ. σελ. 42 επ.

25. Πρβλ. οπ. παρ. σελ. 44 επ.

26. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, μέλει να καθυστερήσει για πολύ: μόνο προς το τέλος της δεκαετίας του 1950, και στα μέσα της επόμενης, διακρίνονται κάποιες ουσιαστικές ενδείξεις διαφοροποίησης. Σε ό,τι αφορά την προβληματική αυτή βλ. Καραγιάννης Σ., οπ. παρ. σελ. 448-449.

27. Πρβ. οπ. παρ. σελ. 155 επ.

28. Αξίζει να σημειωθεί πως το Κ.Κ.Ε. πρωτοεμφανίζεται στη Βουλή το 1926 με 10 βουλευτές, που αυξάνονται σε 16 το 1963: Βλ. σχετικά: Ράλλης Κ., *Ψήφος, Εκλογαί και Σύγχρονα Εκλογικά Συστήματα*, Αθήνα, 1969, σελ. 270 και 286.

29. Και είναι ακριβώς η τέτοια συνειδητοποίηση που θα γεννήσει τον περιβόητο μύθο «περί κομμουνιστικού κινδύνου», που πρέπει να εκτιμηθεί σαν δυσανάλογη μάλλον απάντηση των αστών στη μειωμένη και άρα ακίνδυνη για το σύστημα παρουσία των κομμουνιστών στην πολιτική σκηνή της περιόδου. «Η σκοπιμότητα προπαγάνδησης του μύθου αυτού – παρατηρούμε στην προαναφερθείσα μελέτη μας, σελ. 157 – τη στιγμή που κάθε κίνδυνος του αστικού καθεστώτος από τους κομμουνιστές πρέπει από τα πράγματα να αποκλεισθεί, είναι προφανής. Επιδιώκει να ενσπείρει φόβο στον αστικό πολιτικό κόσμο και κυρίως στις ευρύτερες μάζες των ψηφοφόρων, που επηρεάζονται ιδεολογικά από τον τελευταίο, με αντικειμενικό σκοπό τη δικαιολόγηση και νομιμοποίηση υιοθέτησης από το σύστημα των όσων και όποιων μέτρων, που θα εξασθενήσουν και θα εξαλείψουν τον κομμουνιστικό «κίνδυνο». Με αντικειμενικό σε τελευταία ανάλυση στόχο την εκμηδένιση του περιορισμένου έστω ρόλου των κοινωνικών δυνάμεων, που ενσαρκώνονται από το Κ.Κ.Ε., με προοπτική τον εμπόδιο και την καθυστέρηση της εξέλιξης, την εξουδετέρωση με άλλα λόγια της διαδικασίας που θα οδηγήσει στη διεύρυνση, μικρότερη ή μεγαλύτερη, του κόμματος αυτού στο μέλλον. Ας σημειωθεί, άλλωστε, πως πάνω στο μύθο αυτό στηρίζεται η νομιμοποίηση της επιβολής στην αρχή, το έργο και η πολιτεία της δικτατορίας του Μεταξά στη συνέχεια». Για ευρύτερες αναφορές στο πρόβλημα πρβλ. Κούνδουρος Ρ.Σ., *Η ασφάλεια του καθεστώτος*, Αθήνα, 1978, Καστανιώτης, σελ. 78 επ., Αλεβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, Αθήνα, 1983, Θεμέλιο, σελ. 374 επ. Κατηφόρης Γ., *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, Αθήνα, 1975, Θεμέλιο, σελ. 64 επ.

30. Βλ. σχετικά: Καραγιάννης Σ., οπ. παρ. σελ. 112.

31. «Η σταδιακή εξαφάνιση της τάξης των γαιοκτημόνων και του πολιτικού φορέα της – σημειώνει ο Κ. Τσουκαλάς, *Ελληνική Τραγωδία*, σελ. 28 – εμείωσε τις διαφορές μεταξύ Φιλελευθέρων και Λαϊκών (Συντηρητικών), οι οποίοι εκπροσωπούσαν τις δυνάμεις της παλιάς βασιλόφρονος παράταξης. Όμως το σχίσμα μεταξύ Βενιζελικών και Λαϊκών ήταν ακόμα τόσο βαθύ και στην κοινή γνώμη και στον πολιτικό κόσμο, ώστε ο ανταγωνισμός τους διατηρήθηκε έντονος ακόμα και μετά την κατάρρευση των κοινωνικών αιτίων που τα δημιούργησαν».

32. Πρόκειται για τους όρους «δεξιά» και «αριστερά». Τα σύμβολα αυτά, που κυριαρχούν στη γλώσσα της διεθνούς πρακτικής και που δηλώνουν το ταξικό φαινόμενο, όπως διαμορφώνεται στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή του τέλους του 18ου αιώνα και αναμορφώνεται στα μέσα του επόμενου, είναι άγνωστα στη μεσοπολεμική Ελλάδα – όπως άγνωστος είναι και ο όρος κέντρο – με την έννοια

ότι η χρησιμοποίησή τους κρίνεται μάλλον ευκαιριακή. Δηλαδή δεν έχουν καθιερωθεί στο λεξιλόγιο της καθημερινής πρακτικής τόσο την εποχή που κυριαρχεί η αντίθεση τσιφλικάδων - αστών, όσο και την επόμενη περίοδο που διαμορφώνεται και σιγά-σιγά αναπτύσσεται η αντίθεση αστών - σοσιαλιστών. Σε ό,τι αφορά το δεύτερο από τα δύο φαινόμενα αποφανθήκαμε ήδη, όταν μόλις δεχθήκαμε πως είναι η μειωμένη παρουσία του μη αστικού πόλου της νέας ταξικής διάταξης που ευνοεί την επιβίωση των αδόκιμων πλέον όρων «βενιζελισμός» και «αντιβενιζελισμός» και καθυστερεί τη διαμόρφωση και καθιέρωση άλλων περισσότερο δηλωτικών της νέας πραγματικότητας. Και το πρώτο φαινόμενο έχει την εξήγησή του: θεωρούμε πως είναι η ξεχωριστή ιστορική και οικονομικο-κοινωνική ρίζα και φυσιογνωμία του ελληνικού χώρου - ξεχωριστή σε σχέση με τον ευρωπαϊκό - η απώτερη αιτία που εξηγεί την αποποίηση των καθιερωμένων διεθνών πολιτικών συμβόλων και τη διαμόρφωση καθαρά ελληνικών όρων για τη δήλωση της πρώτης ταξικής διάταξης. Βλ. την παραπομπή της 13 υποσημείωσης.

33. Πρβλ. το έργο του J. Meynaud, οπ. παρ. στο σύνολό του, όπου οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται ιδιαίτερα εντατικά για να δηλώσουν τις τρεις αυτές πολιτικές οικογένειες, καθώς επίσης και την προαναφερθείσα εργασία μας, όπου υιοθετούμε την παραπάνω ορολογία.

34. Βλ. την παραπομπή της 23ης υποσημείωσης.

35. Για όλα αυτά πρβλ. Καραγιάννης Σ., οπ. παρ. σελ. 155 επ.